

кількість загиблих за час боїв 3 квітня 1917 року на Червищанському плацдармі може складати не менше 8 тисяч чоловік. Переважна більшість з них потонула під час переправи та загинула від хімічної зброї, забороненої рішеннями Віденської та пізніше Женевської міжнародних конвенцій. У зв'язку з цією проблематикою варто наголосити, що на фронті бойових дій на території Волині хімічні засоби обома воюючими сторонами застосовувалися нечасто. Проте такі факти з боку німецької сторони мали місце частіше. Зокрема, в різних джерелах літературі є згадки про використання хімічних снарядів ще під час літніх боїв 1916 року біля сіл Чорниж на Маневиччині, Кияж на Рожищенщині та Угли Ковельського району. Тут, як і в випадку боїв на Червищанському плацдармі, мова може йти про застосування німцями 105 –мм снарядів для гаубиць, начинених газом.

Тут виникає питання, наскільки ж були забезпечені військові російської армії у ті роки засобами захисту від її смертоносних дії. Факти свідчать, що на колишніх бойових позиціях тієї доби знахідки фрагментів протигазів, зокрема, так званих протигазних пляшок, не є рідкістю. Хоча, водночас, розповіді очевидців 1-ї світової війни стверджують про значну недосконалість цих засобів хімічного захисту. Так, російські протигазы, створені академіком Н.Д. Зелінським, щільно не прилягали до обличчя, і тому солдати змушені були у випадку газової атаки терміново змочувати обличчя, а вже потім одягати протигаз. Якщо ж води поблизу не було, з скрутного становища виходили навіть змочуючи обличчя власною сечею.

Тому є підстави вважати, що особовий склад російської армії на позиціях дещо провінційної ділянки фронту на глибокому Поліссі навряд чи був забезпечений навіть такими зовсім не надійними протигазами. Це ж підтверджують народні перекази на Волині про загибель на Червищанському плацдармі від газів багатьох тисяч російських військових, зокрема й українців.

Військові історичні публікації, що давали оцінку наслідкам тих боїв, поряд з газовою атакою та незручністю для оборони плацдарму називають ряд інших причин. Це, зокрема, невдалі дії російської артилерії, слабкий зв'язок з плацдармом, нездалість військового командування тощо. Проте, вірогідно, головним тут було те, що на час боїв за плацдарм весною 1917 року російський офіцер та солдат вже не відповідав гатункам 1914 та навіть 1916 років. Наприкінці 1916 – початку 1917 років особливо відчувалося зменшення мотивації у захисті держави, відсутність ідеологічного підґрунтя «війни до переможного кінця» та зростаюча соціалізація та більшовизація армії. Значно посилювались такі погляди після Лютневої революції 1917 року. Зрозуміло, що такі явища не обминули і війська 3- го корпусу, дивізії якого наприкінці зими одержали значне поповнення, як з Волинської губернії так і з тодішніх промислових центрів Сходу та Півдня України. Невідомо, про те, скільки ж українців, зокрема й наших земляків – волинян, були серед жертв Червищанського плацдарму, але безсумнівно, що вони там були і загинули за чужі для себе інтереси. Одже основними причинами описаної вище трагедії були ряд приведених військових, політичних та й природних причин, які лиш підкреслюють весь трагізм тієї події майже 100-річної давнини.

Поряд з цим, слід також висловити міркування щодо упорядкування окремих фортифікаційних споруд на місцях найбільш жорстоких боїв, які ще збереглися та забезпечити їх використання з туристичною метою. Особливо вимагає увічнення пам'яті людських жертв Червищанського плацдарму. Відомо, що під час бойових дій та після них у згаданому вище регіоні з'явилося кілька військових кладовищ. І якщо в районі с. Тоболи поховання німецьких та австрійських солдатів більш - менш упорядковані, то братські могили російської армії біля сіл Нові Червища та Оленине і зараз заростають лісом, нищаться ще збережені контури поховань. Тобто вони зникають вже на очах наших сучасників. Періодичні акції ентузіастів не вирішують важливої справи по їх збереженню. Впорядковане ними у минулому році кладовище жертв Червищанського плацдарму неподалік від мосту через Стохід, та автобусної зупинки «Село Рудка Червинська» ще не вирішило існуючі тут проблеми.

Тому сьогодні, у час 100-річчя трагічних подій на Червищанському плацдармі є необхідність силами громадськості продовжувати облагородження військових поховань на Камінь – Каширській землі]. Варто також опікуватися збереженням й інших російських, німецьких та австро – угорських військових поховань і в інших регіонах області. Тим самим ми, згідно загальноприйнятих європейських традицій, засвідчимо свою повагу до тисяч переважно безіменних жертв Першої світової війни, які полягли століття тому в жорстоких боях на нашій волинській землі.

Кравець

Сестри милосердя в період Першої світової війни

У статті розглянуті особливості розвитку «сестринського руху», який активізувався під час Першої світової війни, а також діяльність загонів Російського Товариства Червоного Хреста та «сестринських общин» як можливість для самореалізації жінок у військовий період. Жінки змогли продемонструвати здатність на рівні з чоловіками виконувати найскладніші завдання на війні. Серед відважних жінок, які ризикували життям заради спасіння інших, були і сестри милосердя з Волинської губернії.

Ключові слова: Перша світова війна, фронт, тиллові служби, сестри милосердя, общини, Російське Товариство Червоного Хреста.

Кравець А. Сестри милосердя в період Первой мировой войны.

В статье рассмотрены особенности развития «сестринского движения», который активизировался во время Первой мировой войны, а также деятельность отрядов Российского Общества Красного Креста и «сестринских общин» как возможность для самореализации женщин в военный период.

Женщины смогли продемонстрировать способность наравне с мужчинами выполнять самые сложные задачи на войне. Среди отважных женщин, которые рисковали жизнью ради спасения других, были и сестры милосердия из Волынской губернии.

Ключевые слова: Первая мировая война, фронт, тыловые службы, сестры милосердия, общины, Российское Общество Красного Креста.

Kravets A. Sisters of Mercy during the First World War.

The article describes the features of "nursing movement", which intensified during the First World War, as well as activities of Russian troops of the Red Cross and "sister communities" as an opportunity for self-realization of women during the war. Women were able to demonstrate the ability level of men to perform the most difficult tasks in the war. Among the brave women who risked their lives to rescue others were nurses from Volyn province.

Key words: First World War, front, rear services, nurses, community, Russian Red Cross.

Історична пам'ять вибаглива і вибіркова. Вона часто зберігає для нащадків одні імена і замовчує інші, хоча ці люди аж ніяк не заслуговують забуття. Це твердження стосується і подвижницького руху сестер милосердя. До його формування доклали зусиль хрестоносці - госпітальєри, кардинал Рішельє, видатний хірург Микола Пирогов, знаменитий лікар Федір Гааз та багато інших відомих людей, чію діяльність описували Лев Толстой, Сергій Сергєєв-Ценський, Іван Тургенєв, Віктор Гюго.

Перша світова війна стала переломним етапом в історії імперій. У цей період відбулися незворотні зрушення в соціально-економічному, суспільно-політичному та духовно-культурному розвитку держав, змінилось ставлення до цих процесів у всіх верств населення, і у тому числі жіноцтва. З огляду на це актуальним в історії Першої світової війни є розкриття проблем «жінка та війна», «жінка та армія», оскільки роль жіноцтва у світових і регіональних війнах до цього часу залишаються майже не вивченими. Саме у часи Першої світової війни військова справа перестала бути суто чоловічою. Серед добровольців, які йшли на війну, були дівчата і жінки, що отримали професію медичної сестри і працювали в госпіталях по догляду за пораненими. Деякі з них перевдягались у чоловічий одяг і йшли санітарами, щоб допомагати пораненим безпосередньо на полі бою, а з деяких формувались жіночі військові частини діючої армії.

Історія попередніх війн поділялася на суто чоловічий досвід на полі бою та досвід жінки, що пасивно чекала свого чоловіка в тилу. Перша ж світова війна змінила це співвідношення. У воєнні роки жінки не лише працювали на оборонних заводах, виконуючи важку, «нежіночу» роботу у сільському господарстві, промисловості, у сфері обслуговування, на транспорті, а і служили на фронті сестрами милосердя й санітарками, безпосередньо воювали у військових частинах. Невдачі російської армії на фронтах бойових дій у 1916-1917 рр. викликали нове піднесення патріотичних почуттів. Значна кількість жінок після загибелі чоловіків на фронті подавали прохання або самостійно йшли добровольцями в діючу армію і несли солдатську службу. Жінки різних соціальних верств брали активну участь у цій війні. Навіть дами з вищих прошарків суспільства не залишалися осторонь: вони були медсестрами, санітарами, рядовими солдатами, шоферами, авіаторами. Точна

кількість таких жінок невідома, оскільки більшість із них перебували на фронтах під чоловічими іменами. На даний час відомо близько чотирьох десятків таких імен, найвідоміші з яких: Є. Чернявська, А. Пальшина, О. Цебржинська, О. Шидловська, З. Морозова, З. Смирнова, К. Райська [1], К. Гриневич, С. Галечко, Г. Дмитерко, В. Ощипко, О. Кузь, П. Михайлишин [2]. Легендою для російських збройних сил стала княжна Євгенія Михайлівна Шаховська – єдина жінка, що служила в авіації під час Першої світової війни. Вона народилася у знатній родині, закінчила Смольний інститут благородних дівичь, мала гарні вокальні дані, захоплювалася спортом, автомобільними гонками і стрільбою з вогнепальної зброї. Потім захопилася авіацією. У червні 1912 р. успішно склала іспит і отримала диплом авіатора. З початком війни намагалася потрапити у фронтовий авіазагін льотчицею, але її прохання було відхилене. В подальшому, не залишаючи своєї мрії про службу в авіації, вона працювала сестрою милосердя на санітарному потязі імені Великої Княжни Анастасії Миколаївни. Після прискороної підготовки у військовій авіашколі їй присвоїли звання прапорщика інженерних військ і направили в 1-й авіазагін. Вона літала на літаку «Фарман-16», але мало через негоду [3]. Через деякий час їй було засуджено до страти за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини. Справа була сфабрикована контррозвідкою. Проте Микола II замінив розстріл ув'язненням у монастирі. Після лютневих подій 1917 р. Є. Шаховську звільнили [3]. Перебування княжни на фронті було певною авантюрою, своєрідною подорожжю з пригодами. Вона не була самовідданою, не мала щирої віри в перемогу Вітчизни, як і більшість панночок із знатних родів, які під час війни потрапляли на фронт. Реакцією на падіння духу чоловічої частини населення в російській армії, стала поява жіночих бойових підрозділів.

Практика залучення жінок на військову службу будувалася на основі принципу добровільності. Так 29 червня 1917 р. було затверджено офіційний документ - положення «Про формування військових частин з жінок-добровольців» [4]. Він був затверджений з метою введення стихійного руху в організаційне русло, оскільки військове відомство не мало ніякого уявлення про їхню діяльність, штати, джерела комплектування та постачання. Офіційно на жовтень 1917 р. у регулярних військах російської армії значилися: 1-й Петербурзький жіночий батальйон смерті, 2-й Московський жіночий батальйон смерті, 3-й Кубанський жіночий ударний батальйон. Були організовані і жіночі команди зв'язку: в Петербурзі - 2, в Москві - 2, в Києві - 5, в Саратові - 2. В Полтаві навіть існувала Перша команда розвідників - добровольців із жінок [4]. Стихійне формування жіночих загонів йшло в Києві, Мінську, Харкові, Смоленську, Іркутську, Баку, Одесі, Маріуполі та інших містах. У червні 1917 р. був оголошений наказ про формування першої Морської жіночої команди. Командування над ними брали на себе офіцери-чоловіки. Одним із найвідоміших підрозділів російської армії став Добровольчий жіночий ударний батальйон смерті, який на початку літа 1917 р. очолила георгіївський кавалер, прапорщик М. Бочкарьова. Причиною стало бажання уряду Російської імперії прикладом жіночих формувань повернути воїнів в окопи тоді, коли бойовий дух солдатів падав і вони відмовлялися воювати на фронті [4]. 21 травня 1917 р. М. Бочкарьова виступила із закликом створення жіночих батальйонів для захисту Батьківщини. Незабаром її заклик був надрукований у газетах, і про жіночі формування дізналася вся країна [5]. Ідею створення жіночих бойових команд схвалили генерал О. Брусилов і О. Керенський, які на той час вважали, що успіх у війні залежить виключно від відновлення моральної боєздатності армії. Згідно з умовами прийому, учасницею формування могла стати будь-яка жінка віком від 16 років до 40 років [4]. При цьому вона повинна була мати освітній ценз і пройти медичну комісію, яка виявляла і відсівала вагітних. Впадала в очі інтелігентність жінок-солдатів: до 30% з них виявилися курсистками, до 40% мали середню освіту. Були і представниці дуже відомих прізвищ княжна Татуєва із знаменитого грузинського роду, Дубровська - дочка генерала, батальйонним ад'ютантом була Скридлова - дочка адмірала Чорноморського флоту. Прийшли всі: і сестри милосердя, і домашня прислуга, селянки і міщанки, випускниці університетів. Уже в липні 1917 р. жінки вперше пішли в бій, у якому батальйон втратив близько 100 чоловік. У подальшому в активних бойових діях це формування участі не брало. В історію цей батальйон увійшов як єдиний жіночий підрозділ, який під командуванням жінки-офіцера воював на російсько-німецькому фронті. Отже, існування військових жіночих формувань у роки Першої світової мало не стільки прагматичний сенс, скільки свідчило про істотну зміну староармійських традицій. Батальйони не виконали свого прямого призначення – підняти моральний дух солдат і запобігти революційному руху в армії.

Особливою справою у роки Першої світової війни стає догляд за хворими. Багато дівчат прагнуло потрапити на фронт, але інакше, ніж через общину сестер милосердя, стати сестрою було неможливо. Відомо, що до 1915 р. у Російській імперії існувало 115 таких общин, вони перебували в

підпорядкуванні Російського Товариства Червоного Хреста (далі РТЧХ). Крім того, сестри працювали при трьох управліннях і двох комітетах РТЧХ, Євангелічному госпіталі й чотирьох іноземних лікарнях Петрограда. Варто звернути увагу на те, що при появі перших ознак кризи в російському суспільстві саме общини РТЧХ зуміли зберегти свою нейтральність і неупередженість, повністю залишаючись поза політикою. У 1916 р., за офіційними списками, на фронт було відправлено 17 436 сестер, які обслуговували більш ніж 2 тисячі польових і тилових установ Червоного Хреста: 71 госпіталь, розрахований на 44 600 чоловік, етапні й пересувні лазарети, 11 санітарних поїздів, передові загони, санітарні транспорти, харчові й перев'язочні пункти, дезінфекційні камери, рентгенівські й хірургічні загони швидкого реагування, два плавучих госпіталі на Чорному морі, три бактеріологічні лабораторії, шість польових складів [6]. Найбільшою організацією, що нараховувала 1603 чоловік, була община святого Георгія. За нею йшли петроградські сестринства імені генерал - лейтенанта М. П. фон Кауфмана (952 особи) і святої Євгенії (465 осіб). Свято - Троїцька община в цей час нараховувала 129 сестер, а Хрестовоздвиженська - 228. В Іверській і Олександрівській організаціях Москви перебувало відповідно 365 і 183 сестри [7]. В общини сестер милосердя приймалися жінки та вдови всіх станів від 18 до 40 років. До них ішли або молоді ентузіасти, або люди, у яких через скрутне матеріальне становище не було іншого виходу: жінки з родин дрібних чиновників, зубожілих дворян, навіть селян, часом не освічені. Інтерес до цієї професії серед забезпечених прошарків російського суспільства й інтелігенції прокинувся лише у воєнний період, коли образ сестри милосердя огортався патріотичною романтикою [5].

Події на фронтах Першої світової війни іноді вимагали ініціативності та самостійності з боку сестер, що значною мірою вплинуло на свідомість жіноцтва тих часів. Деякі з дівчат стали кавалерами солдатського Георгіївського хреста, а сестра Р. Іванова, яка прийняла на себе командування після загибелі офіцерів і сама загинула в бою, була нагороджена орденом Святого Георгія IV ступеня посмертно. Після Катерини II і сіцилійської королеви Марії Софії Амалії вона стала третьою жінкою, яка удостоєна найпочеснішої російської бойової нагороди. [8]. Невдовзі після початку воєнних подій стали надходити повідомлення про героїчні подвиги сестер милосердя – жінок різного соціального статусу на фронті. Донька морського міністра працювала в Миколаївському морському госпіталі в Петрограді, донька голови Ради міністрів також працювала на фронті сестрою милосердя. У цьому ж званні опинилась Олександра Львівна Толстая. У перші місяці війни на театр воєнних дій відбув письменник О. Купрін зі своєю дружиною - сестрою милосердя. Серед відважних жінок, котрі ризикували життям заради спасіння інших, були і сестри милосердя з Волинської губернії – Зінаїда та Євгенія Гуляницькі і Софія Хіцевич. Південно-західний фронт зустрів дівчат «буденно» – багато поранили, убитих, контужених, знекровлених: яких тільки жахів надивилися 17-річні сестри, але самопожертва та бажання допомагати перевершило страх. Відповідальні, виконавчі та сильні духом дівчата на війні навчилися робити все – починаючи від простих перев'язок, закінчуючи введенням морфію [9].

В одному із київських шпиталів сестрою милосердя працювала Велика княгиня Ольга Олександрівна, яка, крім догляду за пораненими, ще й виконувала їхні доручення. За свою самовіддану працю вона була нагороджена двома Георгіївськими хрестами [5]. Общини сестер милосердя в 1914-1917 рр. істотно розширили можливості для самореалізації жінок всіх станів, але в той же час експлуатували їхню працю. Треба віддати данину силі духу жінки, і подвигам на діючих фронтах Першої світової війни.

Таким чином, участь жінок у подіях Першої світової війни викликає значний інтерес, тому що вперше в історії імперій жінки в масовому порядку брали участь у військових діях. До перемоги над ворогом прагнули дівчата різних вікових категорій, національностей, віросповідань, рівня освіти і культури. Основна маса жіноцтва продемонструвала унікальні можливості і силу духу. Надаючи допомогу фронту, кожна жінка переслідувала свої суб'єктивні завдання, більшість яких все-таки вилилися в патріотичні. Та уряд і військово командування, закликавши добровольців жіночої статі на фронт, ставили перед собою інші завдання: прикладом жіночих формувань повернути воїнів в окопи, зменшити кількість випадків дезертирства та послабити революційні настрої в армії. В роки війни жінки змогли продемонструвати здатність на рівні з чоловіками виконувати найскладніші завдання на війні, в деяких випадках навіть перевершили їх своєю дисципліною і бажанням битися до останнього подиху в цей час істотно розширилися можливості для самореалізації жінок усіх станів.

Джерела та література

1. Алексієвич С. У войны – не женское лицо. Последние свидетели : повести / С. Алексієвич. – Минск : Мастац. лит., 1985. – С. 101.
2. Мицик Ю. А. Історія України : навчальний посібник / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. – 586 с.
3. Зверева Н. Августейшие сестры милосердия / Н.Зверева. – М. : Вече, 2006. – 464 с.
4. Дроков С. Организатор Женского батальона смерти / С. Дроков // Вопросы истории. - 1993. - № 7. - С.87-94.
- 5.Тітовська Ж. Особливості розвитку «сестринського руху» в Російській імперії під час Першої світової війни (1914-1918 рр.) / Ж. В.Тітовська // Збірник наукових праць Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди. Сер. «Історія та географія». – Харків, 2014. – Вип. 51. – С. 103-109.
6. Лазарева Е. Героини Первой мировой войны / Е. Лазарева // Доброволец - XX век. - 2005. - № 1. - С.23-58.
7. Пастернак А. Очерки по истории общин сестер милосердия / А. Пастернак. – М. : Изд-во «Свято-Дмитриевское училище сестёр милосердия», 2001. - 350 с.
8. Иванова Ю. Прекраснейшие из храбрых / Ю. Иванова // Военно-исторический журнал. - 1994. - № 3. - С. 93-96.
9. Кравець А., Гуляницький В. Волинськими стежками людських доль 1914 – 1918 рр. / А. Кравець, В. Гуляницький. – Луцьк : Луцький педагогічний коледж, 2015. – 128 с.

УДК (477.82):930.253 «1917-1918»

Олександр Дем'янюк

Події доби Української Центральної Ради на території Волинської губернії в матеріалах архівів України

Проаналізовано згадки про перебіг державотворчих і військово-політичних подій на території Волині в добу Української Центральної Ради у документах й матеріалах вітчизняних архівних установ: трьох центральних і чотирьох обласних. Особливою увагою відзначено фонди архівів областей, території яких під час 1917–1918 рр. входили до складу Волинської губернії – Житомирської, Волинської, Рівненської, Тернопільської. Акцент робиться на подіях, які відбувалися на території Волинського краю і мали найбільший вплив на розвиток тогочасних загальнонаціональних процесів.

Ключові слова: Українська революція, Українська Центральна Рада, Волинська губернія, Волинь, Українська Народна Республіка, архів, джерельна база.

Дем'янюк А. События эпохи Украинской Центральной Рады на территории Волынской губернии в материалах архивных организаций Украины

Проанализированы документы с информацией о борьбе за государственную независимость и военно-политических событиях на территории Волынской губернии в период Украинской Центральной рады в документах и материалах отечественных архивных организаций: трех центральный и четырех областных. Особым вниманием наделены фонды архивов областей, чьи территории во время 1917–1918 годов были в составе Волынской губернии – Житомирской, Волынской, Ровенской, Тернопольской. Акцент делается на событиях, имевших место на территории Волынского края и оставивших наиболее зримый отпечаток на последующих общенациональных политических процессах.

Ключевые слова: Украинская революция, Украинская Центральная Рада, Волынская губерния, Волинь, Украинская Народная Республика, архив, источниковая база.

Demianiuk O. Events of the Ukrainian Central Council's period at the territory of the Volyn' region as represented in the materials of the Ukrainian archives

Mentions about the course of state-creating and military-political events on the territory of Volyn in the period of the Ukrainian Central Council as enlightened in the documents and materials of Ukrainian archival institutions, namely of three national and four regional archives, were analyzed. Special attention was awarded to funds of archives of regions, whose territories were part of Volyn' region during 1917-1918 – e.g. Zhytomyr, Volyn, Rivne, Ternopil. The focus is made on events that took place in the Volyn' region and, simultaneously, had the greatest impact on the development of contemporary national processes.

Key words: Ukrainian Revolution, Ukrainian Central Council, Volyn' region, Volyn, Ukrainian National Republic, archive, source basis.

Постановка наукової проблеми та її значення. У рік відзначення століття від часу початку Української революції свіжого подиху набувають дослідження тих подій. До активізації наукового